सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

ईश्वरकृष्णकृतकारिकाव्याख्या

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्र

विरचिता ।

कलिकातानगरे

श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकसंस्थापित संवाद

ज्ञानरत्नाकरयन्त्रे तद्द्वारैव

मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ नम्बर भवन ।

इं राजी १८७७ ।

विज्ञापनम्।

कलिकाताराजधान्यां श्रीयुतबाबुभुवनचन्द्रवसाक संस्थापित संवादज्ञानरत्नाकराख्ययन्त्रे तद्द्वारैव देवनागराक्षरे मुद्रितपुस्तक विवरणम्।

निमतलाघाटष्ट्रीट ८ संख्यक भवन।

संस्कृतम्।

वैद्यशास्त्र।

पुस्तक	मूल्य
मुक्तावलि	॥)
परिभाषा प्रदीप	॥)
सटीक द्रव्यगुण	१)
चक्रदत्त	२)
शार्ङ्गधर	१)
चरक संहिता १म खण्ड इहूते ८म खण्ड पर्य्यन्त	५)
वाग्भट्ट सूत्रस्थान	१)
निदान सटीक	३)
भैषज्यरत्नावलि सम्पूर्ण	५)
सुश्रुत सम्पूर्ण	३॥)
प्रयोगचिन्तामणि १ खण्ड	॥)
लोलिम्बराज	१)

सांख्य।

पुस्तक	मूल्य
सांख्यतत्त्वकौमुदी	॥)

ज्योतिष्।

पुस्तक	मूल्य
सूर्य्यसिद्धान्त	१॥)

न्याय।

पुस्तक	मूल्य
खण्डनखण्डखाद्य	२)
शब्दशक्तिप्रकाशिका	१)
तत्त्वचिन्तामणि	=)
भाषापरिच्छेद	।=)
कुसुमाञ्जलि	।)
तत्त्वोपस्कार	=)

छन्दशास्त्र।

पुस्तक	मूल्य
छन्दमञ्जरी	।)
पिङ्गल	१॥)

अलङ्कार

पुस्तक	मूल्य
साहित्यदर्पण	१
चन्द्रालोक	=

तत्त्वकौमुदी।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां नमामः।
अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते
जहत्येनां भुक्तभोगां नुमस्तान्॥ १ ॥
कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये।
पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैतान् नमस्यामः॥

इह खलु प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनोभवति प्रेक्षावताम्, अप्रतिपित्सितन्तु प्रतिपादयन्नायं लौकिको नापि परीक्षक इति प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत। स चैषां प्रतिपित्सितोऽर्थो यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पत इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासामवतारयति।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ।
दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्॥ १ ॥

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम जगति न स्यात्, सद्वा न जिहासितं, जिहासितं वाऽशक्य-

क्यसमुच्छेदम्, अशक्यसमुच्छेदता च द्वेधा दुःखस्य नित्यत्वाद्वा तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा, शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा। तत्र न तावत् दुःखं नास्ति, नाप्यजिहासितमित्यत उक्तं दुःखत्रयाभिघातादिति। दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्। तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम्। तदनेन दुःखत्रिकेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघात इति। एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः। यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं तथापि तदभिभवः शक्यः कर्त्तुमित्युपरिष्टान्निवेदयिष्यते। तस्मादुपपन्नं तदवघातके हेताविति। तस्य दुःखत्रयस्यावघातकस्तदवघातक उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या समाकृष्टस्य तदा परामर्शः। अवघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्य इत्याशयः।

अत्राशङ्कते दृष्टे सापार्था चेदिति। अयमर्थः

अस्तु दुःखत्रयं, जिज्ञासितञ्च तद्भवतु, भवतु च तत् शक्यहानं, सहताञ्च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुम्, तथाप्यत्र प्रेक्षावतां न युक्ता जिज्ञासा दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात्। तथा च लौकिकानामाभाणकः अर्के (क्के) चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्व्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेदिति। सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीकारायेषत्कराः भिषजां वरैरुपदिष्टाः, मानसस्यापि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादिविषयप्राप्तिरुपायः सुकरः एवमाधिभौतिकदुःखस्य नीतिशास्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः। तथाधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीकारोपाय इति।

निराकरोति नेति कुतः, एकान्तात्यन्ततोऽभावात् एकान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः अत्यन्तोनिवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पादस्तयोरेकान्तात्यन्तयोरभाव, एकान्तात्यन्ततोऽभाव इति। षष्ठीस्थाने सार्व्वविभक्तिकस्तसिल्। एतदुक्तं भवति यथा विधिरसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्वमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःख निवृत्तेर्न दृष्ट उपाय इति न अपार्था जिज्ञासेत्यर्थः। यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि तत्परीहारार्थत्वेन

तदवघातो मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्त्तनमिति ॥ १ ॥

स्यादेतत् मा भूद्दृष्ट उपायो, वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः संवत्सरपर्य्यन्तः कर्म्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यन्ति, श्रूयते हि "स्वर्गकामोयजेतेति," स्वर्गश्च "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्त मनन्तरम्। अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति" दुःखविरोधी सुखविशेषः। स च स्वर्गः स्वसत्तया समूलघातमवहन्ति दुःखं, न चैष क्षयी तथा हि श्रूयते "अपाम सोममसृता अभूमेति" तदपक्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः। तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्त्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिर्वर्त्तनीयतयानेकजन्मपरम्परायाससम्पादनीयाद् विवेकज्ञानादीषत्करत्वात् पुनरप्यपार्थो जिज्ञासा इत्याशङ्क्याह।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥२॥

गुरुपाठादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं नतु केनचित् क्रियत इति तत्र भवः आनुश्रविक इति तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् आनुश्रविकोऽपि कर्म्मकलापो दृष्टेन तुल्यो वर्त्तत इति ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। यद्यपि चानुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि

कर्म्मकलापाभिप्रायो द्रष्टव्यः विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविक-
त्वात् तथाच श्रूयते "आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः" प्रकृतितो
विवेक्तव्यः "न स पुनरावर्त्तते" इति। अस्यां प्रति-
ज्ञायां हेतुमाह स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः अविशुद्धिः
सोमादियागस्य पशुवीजादिबधसाधनता यथाह स्म
भगवान् पञ्चशिखाचार्य्यः "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः
सप्रत्यवमर्ष" इति। स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादि जन्मनः
प्रधानापूर्ब्बस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपू-
र्ब्बेण सङ्करः सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं
शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधान-
कर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते
तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तते
इति मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदाव-
गाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निक-
णिकाम्।

न च "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" सामान्यशास्त्रं
विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन" बाध्यत
इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
बाध्यते। नचेहास्ति कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात्।
तथा हि "मा हिंस्यादिति" निषेधेन हिंसाया अनर्थ-
हेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि "अग्नीषोमीयं
पशुमालभेते"त्यनेनतु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न
त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानर्थ-

हेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यति। क्षयातिशयौ च फलगतावप्युपाये उपचरितौ क्षयित्वञ्च स्वर्गादेः सत्त्वे सति कार्य्यत्वादनुमितमिति। ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं, वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यतिशययुक्तत्वम्। युक्तञ्च परसम्पदुत्कर्षो हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोतीति। "अपाम सोममस्मृता अभूमेति" चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमानमुपलक्षयति यदाहुः "आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत" इति अतएव च श्रुतिः "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेन नैके अमृतत्वमानशुः"। "परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति"। तथा, "कर्म्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमीहमानाः"। तथा, "परे ऋषयोमनीषिणः परं कर्म्मभ्योऽमृतत्वमानशु" रिति। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह तद्विपरीतः श्रेयान् तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकादुपायात् सोमादेरविशुद्धादनित्यसातिशयफलाद्विपरीतो-विशुद्धो हिंसादिसङ्कराभाव नित्यनिरतिशयफलोऽसकृत्पुनरावृत्तिश्रुतेः। नच कार्य्यत्वेनानित्यता फलस्य युक्ता भावकार्य्यस्य तथात्वात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्य्यस्यापि तद्वैपरीत्यात्। न च दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्य्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्य्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यते। अक्षरार्थस्तु तस्मादानुश्रविकाद्दुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्वपुरुषान्यता-

प्रत्ययः तत्साक्षात्कारो दुःखाभिघातको हेतुः अतएव श्रेयान् आनुश्रविको हि वेदविहितत्वात्प्रायशो दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्व पुरुषान्यता प्रत्ययः श्रेयान्। कुतः पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् व्यक्तञ्चाव्यक्तञ्च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम्। व्यक्तज्ञानपूर्व्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायतइति ज्ञानक्रमेणाभिधानम्। एतदुक्तम्भवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्योव्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्यदीर्घकालादरनैरन्तर्य्यसत्कारसेविताद्भ्यासात् भावनामयाद्विज्ञानमिति तथाच वक्ष्यति "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्। अविपर्य्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञान"मिति॥ २॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ ३॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव, कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृतिविकृतिरेव, कश्चिदनुभयरूप इति। तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्व-

रजस्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य्यसंघातस्य सा मूलं नतस्या मूलान्तरमस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः। कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यश्चेत्यत उक्तम् महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति॥ प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति। तथाहि महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः, एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयोविकृतयश्चाहङ्कारस्य। अथ का विकृतिरेव कियती चेत्यत उक्तं षोड़शकस्तु विकार इति षोड़शसंख्यापरिमितोगणः षोड़शकः तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोड़शको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति। यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्व्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्। अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति एतच्च सर्व्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते॥ ३॥

तमिममर्थं प्रामाणिकं कर्त्तुमभिमताः प्रमाणभेदा

लक्षणीयाः न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शक्यं विशेषलक्षणं कर्त्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात्।
त्रिविधम्प्रमाणमिष्टम्प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥४॥

अत्र च प्रमाणमिति समाख्यया लक्ष्यपरं तन्निर्वचनञ्च लक्षणम् प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते। असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च फलं प्रमा तत्साधनम्प्रमाणमिति। एतेन संशयविपर्य्ययस्मृतिसाधनेषु प्रमाणेषु न प्रसङ्गः। संख्या विप्रतिपत्तिं निराकरोति त्रिविधमिति तिस्रो विधा अस्य प्रमाणसामान्यस्य त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः। विशेषलक्षणानन्तरञ्चैतदुपपादयिष्यामः। कतमाः पुनस्ता विधा इत्यत आह दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम् लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवात्राधिकारात्। आर्षन्तु विज्ञानं योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसां न लोकव्युत्पादनायालमिति सदपिनाभिहितमनधिकारात्। स्यादेतत् मा भून्न्यूनम्, अधिकन्तु कस्मान्न भवति, सन्ति हि वादिन उपमानादीन्यपि प्रमाणानीत्यत आह सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति एष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्व्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वादन्तर्भावादित्यर्थः। एतच्चोपपादयिष्यामइत्युक्तम्। अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं समान्यतो विशेषतश्च लक्षयतीत्यत आह प्रमेयसिद्धिः

प्रमाणाद्भवतीति सिद्धिः प्रतीतिः। सेयमाद्य अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्यैवं व्याख्याता॥ ४॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठत्वात्तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्व्ववादिनामविप्रपत्तेश्च तदेव तावल्लक्षयति।

प्रतिविषयाध्यवसायोदृष्टंत्रिविधमनुमानमाख्यातम्।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्व्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु॥ ५॥

अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्द्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः। अवयवार्थस्तु विषिन्वन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्व्वन्तीति यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसाञ्च विषयाः विषयं विषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसायस्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्। उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम्। अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमाबोधः। बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः। पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः

सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बित-
स्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनु-
गृह्यते चितिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायो-
ऽपि चेतन इव भवतीति। तथा च वक्ष्यति "तस्मात्तत्सं-
योगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वेऽपि तथा
कर्त्तेव भवत्युदासीन" इति। अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं
व्यवच्छिनत्ति संशयस्य अनवस्थितग्रहणेना निश्चितरूप-
त्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्थान्तरम्। विषयग्रहणेन
चासद्विषयं विपर्य्ययमपाकरोति प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयः पराकृता भवन्ति।
तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषया-
ध्यवसाय इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम्। तन्त्रान्तरे तीर्थि-
कानां लक्षणान्तराणि तु न दूषितानि विस्तरभयादिति।

नानुमानम्प्रमाणमिति वदता लौकायतिकेन अप्रति-
पन्नः सन्दिग्धो विपर्य्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत नच
पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्य्यासाः शक्याः अर्व्वाग्दृशा
प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम्, नापि मानान्तरेण, अनभ्युपगमात्
अनवधृताज्ञानसंशयविपर्य्यासस्तु यं कञ्चित् पुरुषं प्रति
प्रवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत।
तदनेनाज्ञानादयः परपुरुषवर्त्तिनोऽभिप्रायभेदाद् वचन-
भेदलिङ्गादनुमातव्या इत्यकामेनाप्यनुमानम्प्रमाणमभ्युपे-
तव्यम्। तत्र प्रत्यक्षकार्य्यत्वादनुमान प्रत्यक्षानन्तरं निरू-
पणीयम् तत्रापि सामान्यलक्षणपूर्व्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्य-

त्वनुमानसामान्यं तावल्लक्षयति लिङ्गलिङ्गिपूर्व्वकमिति लिङ्गं व्याप्यं लिङ्गि व्यापकं, शङ्कितसमारोपितोपाधि निराकरणेन वस्तुस्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यं, येन च प्रतिबद्धं तद् व्यापकम्। लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन च विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति धूमादि व्याप्योवह्निर्व्यापक इति यः प्रत्ययस्तत्पूर्व्वकम्। लिङ्गिग्रहणञ्चावर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्म्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति। तद् व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्म्मताज्ञानपूर्व्वकमनुमानमिति अनुमानसामान्यं लक्षितम्। अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरे, लक्षितान् स्मारयति त्रिविधमनुमानमाख्यातं तदिति तद् समान्यतो लक्षितःमनुमानं विशेषतस्त्रिविधम् "पूर्व्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्च"। तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम्। व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्। तत्रावीतम् शेषवत् शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः सएव विषयतया यस्यास्त्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत्। यदाहुः प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेष, इति। अस्य चावीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते। वीतञ्च द्वेधा पूर्व्ववत्, सामान्यतोदृष्टञ्च। तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्त्र विषयं यत् तत् पूर्व्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषयत्वेनास्त्यनुमानज्ञानस्येति पूर्व्ववत् यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्य विशेषः पर्व्वतेऽनुमीयते तस्य च वह्नित्वसामान्य विशेषस्य स्वलक्षणो

वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम्। अपरञ्च वीतं सामान्यतोदृष्टम् अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यथेन्द्रियविषयमनुमानम् अत हि रूपादिज्ञानानां क्रियात्वेन करणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादि स्वलक्षणमुपलब्धं तथापि यज्जातीयस्य रूपादिज्ञाने करणवत्त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य करणस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण, इन्द्रियजातीयं हि तत् करणं, न चेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणमिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्व्वाग्दृशां यथा वह्नित्वसामान्यस्य स्वलक्षणं वह्निः । सोऽयं पूर्व्ववतः सामान्यतोदृष्टात् सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः । अत्र च दृष्टं दर्शनं सामान्यत इति सामान्यस्य, सार्व्वविभक्तिकस्तसिल् । अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविशेषस्य दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । सर्व्वञ्चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तरभयादिति ।

प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरम् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्व्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य, स्वार्थसम्बन्धज्ञानसहकारिणश्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वादनुमानपूर्व्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति आप्तश्रुतिराप्तवचनन्त्विति तत्राप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्द्देशः परिशिष्टं लक्षणम् आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतःप्रमाणम् अपौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेन सकल-

२ तत्त्व

दोषाशङ्काविनिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूल-स्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम् आदि-विदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरण सम्भवः सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानामपरेद्युः । तथा चावट्यजैगीषव्यसंवादे भगवान् जैगीषव्यो दश-महाकल्पवर्त्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच "दशसु महा-कल्पेषु विपरिवर्त्तमानेन मये" त्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । आप्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोच-कादीनामागमाभासा निराकृताः भवन्ति । अयुक्तत्वञ्चै-तेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानात् कैश्चिदेव च म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परि-ग्रहाद्बोध्यम् । तुशब्देनानुमानाद्व्यवच्छिनत्ति वाक्यार्थो हि प्रमेयो न तु तद्धर्मो वाक्यं येन तत्र लिङ्गं भवेत् । न च वाक्यं वाक्यार्थं बोधयत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अभिनव-कविविरचितस्य वाक्यस्यादृष्टपूर्वाननुभूतचरवाक्यार्थबोधक-त्वादिति ।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेषु तद्विशेषलक्षणेषु च सत्सु यानि प्रमाणान्तराण्युपमानादीन्यभ्युपेयन्ते प्रतिवादिभि-स्तान्युक्तलक्षणेषु प्रमाणेषु अन्तर्भवन्ति । तथाहि उपमानं तावत् यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं तज्जनिता धीरा-गमएव । योऽप्ययं गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचकइति प्रत्ययःसोऽप्यनुमानमेव, यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको गोशब्दो गोत्वे यथा,

प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव। यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्। अतएव स्मर्य्यमाणायां गवि गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् नह्यन्यत् गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन वहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव। यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरःस्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः। तथाच सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन वहिर्भावदर्शनमनुमानमेव। न च चैत्रस्य क्वचित्सत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपह्नोतुं येनासिद्धोगृहाभावोवहिर्भावे न हेतुः स्यात्। न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपह्नूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मानं न वहिरवस्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा। न तावद्यत्रक्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात्। देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य

गृहेऽसत्त्वस्य प्रामाणिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात्।

नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः प्रामाणिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीतियुक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते नतु सत्त्वमात्रं तस्य ततौदासीन्यात्।

तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो वहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्। एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति। तस्मान्नानुमानात् प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम्।

एवमभावोऽपि प्रत्यक्षमेव नहि भूतलस्य परिणामविशेषात् कैवल्यलक्षणात् अन्यो घटाभावो नाम, प्रतिक्षणपरिणामिनो हि सर्व्व एव भावाः ऋते चितिशक्तेः। स च परिणामभेद ऐन्द्रियिकइति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्धो विषयो यत्राभावाख्यं प्रमाणान्तरमभ्युपेयमिति।

सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढ़कप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति।

यच्चानिर्द्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्य्यमात्रम् "इति होचुर्वृद्धा" इत्यैतिह्यं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति,

न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

एवन्तावद्व्यक्ताव्यक्तज्ञलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षितानि। तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि, स्वरूपतः घटपटोपललोष्ट्राद्यात्मना पांशुलपादको हालिकोऽपि प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते, पूर्ववता चानुमानेन धूमादिदर्शनात् वह्न्यादीति तद्व्युत्पादनाय मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पादनीयम्। तत्र यत् प्रमाणं यत्र समर्थं तद् उक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात्।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्भ्यां विशिनष्टि। सामान्यतोदृष्टादनुमानादध्यवसायादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनाम् प्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चितिच्छायापत्तिर्बुद्धेरध्यवसायः। सेत्यर्थः। उपलक्षणञ्चैतत् शेषवत इत्यपि द्रष्टव्यम्। तत् किं सर्व्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्त्तते तथाच यत्र तन्नास्ति महदाद्यारम्भक्रमे स्वर्गापूर्व्वदेवतादौ च तेषामभावः प्राप्त इत्यत आह तस्मादपीति तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत इत्यपि समुच्चितमिति ॥ ६ ॥

स्यादेतत्। यथा गगनकुसुमकूर्म्मरोमशशविषाणादिषु

प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानं तदभावमवगमयति एवं प्रधानादिष्वपि, तत् कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्
सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च॥ ७

अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेनानुषञ्जनीयम् यथा उत्पतन् वियति पतत्त्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, सामीप्यादित्यत्राप्यतिरनुवर्त्तनीयः यथा लोचनस्थमञ्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते, इन्द्रियघातोऽन्धत्वबधिरत्वादिः। मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्त्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति। सौक्ष्म्यात् यथा इन्द्रियसन्निकृष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि न पश्यति। व्यवधानात् कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति। अभिभवात् यथा अहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति। समानाभिहारात् यथा तोयदविमुक्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनानुद्भवोऽपि संगृहीतः तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां दध्याद्यनुद्भवान्न दृश्यते। एतदुक्तम्भवति न हि प्रत्यक्षनिवृत्तिमात्राद्वस्त्वभावो भवति अतिप्रसङ्गात् तथाहि गृहाद्बहिर्निर्गतो गृहजनमपश्यंस्तदभावं निश्चिनुयात् न त्वेवम्। अपि तु योग्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादी-

नामस्ति प्रत्यक्षयोग्यतेति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामिति ॥ ७ ॥

कतमत् पुनरेषु कारणप्रधानादीनामनुपलब्धाविन्यत आह ।

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः।
महदादि तच्च कार्य्यम्प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥८॥

अथाभावादेव सप्तमरसवदेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भवतीत्यत आह नाभावात्, कुतः, कार्य्यतस्तदुपलब्धेः तदिति प्रधानम्परामृशति। पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति "संघातपरार्थत्वादिति"। दृढतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्त्तत इति कल्प्यते सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षयोग्यता शक्याध्यवसातुमिति भावः। किन्नु पुनस्तत् कार्य्यं यतः प्रधानानुमानमित्यत आह महदादि तच्च कार्य्यम्। एतच्च यथा गमकं तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते। तस्य च कार्य्यस्य विवेकज्ञानोपयोगिनी सारूप्यवैरूप्ये आह प्रकृतिसरूपं विरूपञ्च। एते चोपरिष्टाद्विभजनीये इति॥८॥

कार्य्यात्कारणमात्रं गम्यते। सन्ति चात्र वादिनां विप्रतिपत्तयः। केचिदाहुरसतः सज्जायतइति, एकस्य सतो विवर्त्तः कार्य्यजातं न वस्तु सदित्यपरे। अन्ये तु सतोऽसज्जायतइति। सतः सज्जायते इति वृद्धाः। तत्र पूर्व्वस्मिन् पक्षत्रये प्रधानं न सिध्यति। सुखदुःखमोह-

भेदवत् स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य, प्रधानत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वम्। यदि पुनरसतः सज्जायेत असन्निरुपाख्यं कारणं कथं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। अथैकस्य सतो विवर्त्तः शब्दादिप्रपञ्चस्तथापि सतः सज्जायत इति न स्यात्। नचाद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव। येषामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सतएव कारणादसतोजन्म तेषामपि सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्य्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्य्यं प्रतिजानीते।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्॥९॥

सत्कार्य्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः। तथाच न सिद्धसाधनं नैयायिकनयैरुद्भावनीयम्। यद्यपि वीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव वीजाद्यवयवस्य। अभावात्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्व्वत्र सुलभत्वात्सर्व्वत्र सर्व्वकार्य्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामभिहितमस्माभिः। प्रपञ्चप्रत्ययश्चासति बाधके न शक्योमिथ्येति वक्तुमिति। कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते। तत्रेदं प्रतिज्ञातं सत्कार्य्यमिति। अत्र हेतुः

माह असदकरणात् असच्चेत्कारणव्यापारात् पूर्व्वं कार्य्यं, नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्तुम्। सदसत्त्वे घटस्य धर्म्माविति चेत् तथाप्यसति धर्म्मिणि न तस्य धर्म्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वे न कथमसन् घटः। तस्मात्कारणव्यापारादूर्द्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य्यमिति। करणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सतश्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीड़नेन तिलेषु तैलस्य अववातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसदृष्टम्। इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्य्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। कार्य्येण संबद्धं कारणं कार्य्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात्सदिति। स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात्कार्य्यं न जन्यते तथाचासदेवोत्पत्स्यतेऽत आह सर्व्वसम्भवाभावात्। असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माद्भवेत् नचैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु संबद्धं संबद्धेन जन्यते इति। यथाहुः साङ्ख्यवृद्धा असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असंबद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति। स्यादेतत् असम्बद्धमपि

तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं शक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतोनाव्यवस्थेति अत आह शक्तस्य शक्यकरणात्। सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा। सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्कथमसति शक्ये तत्रेति वक्तव्यम्। शक्तिभेद एव स तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्य्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा, सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत्कार्य्यम् असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति। इतश्च सत्कार्यमित्याह कारणभावाच्च कार्य्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्यं कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत्! कार्य्यस्य कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि न पटस्तन्तुभ्योभिद्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्म्मो न भवति। यथा गौरश्वस्य। धर्म्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति। इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यभावात् पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः नचेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति। इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणात् इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वस्ति-

कस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषस्ततोद्विपलिकस्य स्व-स्तिकस्य गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य कार्यान्तरं दृश्यते तस्माद-भिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति। तान्येतान्यवीतान्यभेदसाधनानि। तदेवमभेदे सिद्धे तन्तवएव तेन तेन संस्थानभेदेन परि-णताः पटः, न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः। स्वात्मनि क्रिया-निरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैका-न्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषावि-र्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात्। यथाहि कूर्मस्या-ङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयोविशेषा निः-सरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामु-त्पादः सतां वा निरोधः। यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति। यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकाशिभ्योन भिन्नः एवं घट-मुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः। एवञ्चेत् तन्तुषु पट इति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः। न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थ-क्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रकाशकः पाचक-श्चेति। नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिवि-

कावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति। स्यादेतत्। आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन्वा असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम्। अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण, न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः। आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः। तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः। अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था। अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति। ततश्च पटइत्युक्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्। तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्य्यन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम्। न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्। तस्मात् सत्कार्य्यमिति पुष्कलम्॥ ९॥

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्य्यमुपपाद्य यादृशं तत्

प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसारूप्यवैरूप्ये तावदाह।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

व्यक्तं हेतुमत् हेतुः कारणं तद्वत्। यस्य च यो हेतुस्तस्य तमुपरिष्टाद्वक्ष्यति अनित्यं विनाशि तिरोभावीति यावत्। अव्यापि सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति कारणेन हि कार्य्यमाविष्टं, न कार्य्येण कारणम्। न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविषन्तीत्यव्यापकाः। सक्रियं परिस्पन्दवत् तथाहि बुद्ध्यादयउपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरञ्चोपाददतइति तेषां परिस्पन्दः शरीरपृथिव्यादीनाञ्च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव। अनेकं प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् पृथिव्याद्यपि शरीरघटादिभेदेनानेकमेव। आश्रितं स्वकारणे आश्रितं बुद्ध्यादिकार्य्यम्। अभेदेऽपि हि कथञ्चिद्भेदविवक्षया आश्रयाश्रयिभावः। यथेह वने तिलकाइत्युक्तम्। लिङ्गं प्रधानस्य। यथाचैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य लिङ्गं तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति। प्रधानन्तु प्रधानस्य नलिङ्गं पुरुषस्य लिङ्गं भवदपीति भावः। सावयवम् अवयवनमवयवः मिथःसंश्लेषोमिश्रणं संयोग इति यावत् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः तेन सह वर्त्ततइति सावयवं तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते एवमन्येऽपि नतु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्वरजस्तमसां परस्परं

२ तत्त्व

संयोगः अप्राप्तेरभावात् । परतन्त्रं बुद्ध्यादि, बुद्ध्या स्वकार्य्येऽहङ्कारे जनयितव्ये प्रकृत्यापूरणमपेक्ष्यते अन्यथा क्षीणा सती नालमहङ्कारं जनयितुमिति व्यवस्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्य्यजनने इति । सर्वं स्वकार्यं प्रकृत्यापूरणमपेक्षते तेन प्रकृतिं परामपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्य्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तम् । विपरीतमव्यक्तं व्यक्तात्, अहेतुमन्नित्यं व्यापि निष्क्रियम् । यद्यप्यव्यक्तस्यास्ति परिणामलक्षणा क्रिया तथापि परिस्पन्दो नास्ति । एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥ १० ॥

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्म्यमुक्तम् । सम्प्रति तयोः साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह ।

त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् । अविवेकि यथा प्रधानं न स्वतोविविच्यते एवं महदादयोऽपि न प्रधानाद्विविच्यन्ते तदात्मकत्वात् । अथ वा सम्भूयकारित्वमविवेकः । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्ये, अपि तु सम्भूय, तत्र नैकस्मात्कस्यचित्केनचित्सम्भवतीति । ये त्वाहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्याकारं न पुनरितोऽन्यस्तद्धर्मेति तान्प्रत्याह विषयइति विषयो ग्राह्यो विज्ञानाद्बहिरिति यावत् अतएव सामान्यं साधारणं

घटादिवत् अनेकपुरुषैर्गृहीतमिति यावत् विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेष्वसाधारणाः स्युः विज्ञानं यथा परेण न गृह्यतेपरबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः। तथा च नर्तकीभ्रुलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं युक्तम् अन्यथा न स्यादिति भावः। अचेतनं सर्वएव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः न तु वैनाशिकवच्चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः। प्रसवधर्मि-प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि प्रसवधर्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुं सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यत इत्यर्थः। व्यक्तवृत्तमव्यक्तेऽतिदिशति तथा प्रधानमिति यथा व्यक्तं तथा प्रधानम्। ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याह तद्विपरीतः पुमान्। स्यादेतत् अहेतुमत्त्वनित्यत्वादि प्रधानसाधर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यं तत्कथमुच्यते तद्विपरीतः पुमानित्यत आह तथा चेति चकारोऽप्यर्थः यद्यप्यहेतुमत्त्वादिसाधर्म्यं तथाप्यत्रैगुण्यादिवैपरीत्यमस्त्येत्यर्थः॥११॥

त्रिगुणमित्युक्तं तत्र के ते त्रयोगुणाः किञ्च तल्लक्षणमित्यत आह।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः
अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः॥१२

गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र च

सत्त्वादयः क्रमेण निर्दिश्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्र-युक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम्। एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखम् अप्रीत्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमो-गुणइति। ये तु मन्यन्ते न प्रीति दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रत्यभावादन्यदिति तान्प्रीत्यात्मग्रहणम्। नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धे-रुभयासिद्धिरिति भावः। स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव। रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत। तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमोनियमार्थम्। प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभि-भवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकम-भिसम्बध्यते। अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थव-शादुद्भूतेनान्यदभिभूयते। तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभि-भूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वत-मसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढ़ामिति। अन्योन्याश्रयवृत्तयः। यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्या-श्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसी

प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्त्ये-
तरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयो-
रिति। अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं जनयति
जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अतएव न
हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात्। नाप्यनित्यत्वं तत्त्वा-
न्तरे लयाभावात्। अन्योन्यमिथुनवृत्तयः अन्योन्यसहचराः
अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रा-
गमः "अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्वे सर्व्वत्र गामिनः। रज-
सोमिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। तमसश्चापि मिथुने
ते सत्त्वरजसी उभे। उभयोः सत्वरजसोर्मिथुनं तम
उच्यते। नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते,,
इति॥ १२॥

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इत्युक्तम्। के ते इत्यम्भूताः
कुतश्चेत्यत आह।

सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः।
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः॥१३॥

सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्य्यैः, तत्र कार्यो-
द्गमने हेतुर्धर्म्मोलाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरूर्द्ध्वज्व-
लनं भवति तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्य्यग्गमने हेतु र्यथा
वायोः एवम्। करणानां वृत्तिपटुत्वहेतु र्लाघवं गुरुत्वे हि
मन्दानि स्युरिति सत्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तं सत्वतमसी
स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसो-

पष्टभ्येते अवसादात् प्रच्याव्य स्वकार्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं रजइति। कस्मादित्यत उक्तं चलमिति। तदनेन रजसः प्रवृत्तयर्थत्वं दर्शितम्। रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद्गुरुणावृण्वता च तमसा तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्त्यते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमइति। एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्बध्यते सत्वमेव रजएव तम एव। ननु परस्परविरोधशीलागुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसन्त इत्येव युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकर्त्तृतायाः, इत्यतआह प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः, दृष्टमेतत् यथा वर्त्तितैले अनलविरोधिनी अथच मिलिते सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपित्त श्लेष्माणः परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एवं सत्वरजस्तमांसि मिथोविरुद्धान्यपि अनुवर्त्स्यन्ति च स्वकार्यं करिष्यन्ति च। अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत्। यथा वक्ष्यति "पुरुषार्त एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करण" मिति। अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्रीरूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात्। सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात्।

रवौल एव हेतुर्वक्तव्यः। स्यादेतत् अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याविवेक्यादयो धर्म्माः सिध्यन्ति अव्यक्तमेव त्वद्यापि न सिद्धयति तत्कथमविवेक्यादिसिद्धिरित्यत आह कारणगुणात्मकत्वात्कार्य्यस्य अव्यक्तमपि सिद्धम्। अयमभिसन्धिः कार्य्यं हि कारणगुणात्मकं दृष्टं यथा तन्त्वादिगुणात्मकं पटादि, तथा महदादिलक्षणेनापि कार्य्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणगतसुखदुःखमोहात्मना भवितव्यं तथा च तत्कारणं सुखदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ॥ १४ ॥

स्यादेतत् व्यक्ताद्यक्तमुत्पद्यते इति कणभक्षाक्षचरणनयाः परमाणवो हि व्यक्तास्तैर्द्व्यणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणकार्य्यं व्यक्तमारभ्यते पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिः तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तस्य तद्गुणस्य चोत्पत्तेः कृतमव्यक्तेनादृष्टचरेणेत्यत आह।

भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

भेदानां विशेषाणां महदादीनां भूम्यन्तानां कार्य्याणां कारणं मूलकारणमस्त्यव्यक्तं, कुतः कारणकार्य्यविभागात् अविभागात् वैश्वरूप्यस्य। कारणे सत्कार्य्यमितिस्थितम्। तथा च यथा कूर्म्मशरीरे सन्त्येवाङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते इदं कूर्म्मशरीरम् एतान्यस्याङ्गानीति। एवं निविशमानानि तस्मिन्नव्यक्तीभवन्ति, एवं कारणात् मृत्पि-

एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात्। अनया च स्त्रिय सर्वे भावा व्याख्याताः। तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात्। तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति॥ १३॥

स्यादेतत् अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिषु अनुभवसिद्धा भवन्त्वविवेकित्वादयः ये पुनः सत्वादयो नानुभवपथमधिरोहन्ति तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्रसवधर्मित्वञ्चेत्यत आह।

अविवेक्यादेः सिद्धिः त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात्। कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम्॥ १४

अविवेकित्वमविवेकियथा द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात्। कुतः पुनरविवेकित्वादिसिद्धिरित्यत आह त्रैगुण्यात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तदविवेक्यादियोगि यथेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति स्फुटत्वादन्वयेनोक्तम्। व्यतिरेकमाह तद्विपर्ययेऽभावात् अविवेक्यादिविपर्य्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावात् अथ वा व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्य अन्वयाभावेन त्रैगुण्यादि-

ण्डात् हेमपिण्डाद्वा कार्य्याणि घटकुण्डलमुकुटादीनि सन्त्येवाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति विभज्यन्ते, सन्त्येव तन्मात्राण्यहङ्कारात् कारणात्, सन्नेवाहङ्कारः कारणान्महतः सन्नेव च महान् परमाव्यक्तादिति, सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात् साक्षात्पारम्पर्य्येणान्वितस्य विश्वस्य कार्य्यस्य विभागः। प्रतिसर्गे तु मृत्पिण्डं हेमपिण्डं वा घटकुण्डलमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तं कार्य्यमपेक्ष्याव्यक्तं भवति। एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्ति, एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्तयन्ति, एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति, महान् प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति, प्रकृतेस्तु न क्वचिन्निवेशइति सा सर्व्वकार्य्याणामव्यक्तमेव। सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्य्यस्य। स्वार्थिकः ष्यञ्। तस्मात्कारणे कार्य्यस्य सतएव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति। इतश्चाव्यक्तमस्तीत्याह शक्तितः प्रवृत्तेश्च कारणशक्तितः कार्य्यं प्रवर्त्तते इति सिद्धम् अशक्तात्कारणात्कार्य्यानुत्पत्तेः। शक्तिश्च कारणगता न कार्य्यस्याव्यक्तत्वादन्या। न हि सत्कार्य्यपक्षे कार्य्यस्याव्यक्ततया अन्यस्यां शक्तावस्ति प्रमाणम्। अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्त्यनागतावस्थं न सिकतास्विति।

स्यादेतत् प्रकृतितः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महतएव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतइति कृतं ततः परेणाव्यक्तेनेत्यतआह परिमाणात् परिमितत्वादव्यापित्वादिति यावत्। विवादाध्यासिता महदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वाद्घटादिवत्। घटादयो हि परिमिता मृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः उक्तमेतद्यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति। यन्महतः कारणं तत्परमव्यक्तं ततः परतरव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात्। इतश्च विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात्। भिन्नानां समानरूपता समन्वयः। सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते। यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणकानि यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणकाइति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम्॥ १५॥

अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह।

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्त्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च।
परिणामतःसलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्॥

प्रतिसर्गावस्थायां सत्त्वञ्च रजश्च तमश्च सदृशपरिणामानि भवन्ति परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्यक्षणमप्यवतिष्ठन्ते। तस्मात्सत्त्वं सत्त्वरूपतया रजोरजोरूप तया तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्त्तते तदिदमुक्तं

त्रिगुणतइति। प्रवृत्त्यन्तरमाह समुदयाच्च समेत्योदयः समुदयः समवायः स च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्भवति न गुणप्रधानभावोवैषम्यं विना न च वैषम्यमुप-मर्द्दोपमर्द्दकभावादृते इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वि-तीया। स्यादेतत् कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह परिणामतः सलिलवत् यथा हि वारिदविमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालीविल्वचिरविल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलक-कपित्थफलरसतयापरिणामान्मधुराम्ल तिक्तकटुकषायतया विकल्पते एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानं गुणमाश्रित्या-प्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति तदिदमुक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् एकैकगुणाश्रयेण योविशेष-स्तस्मादित्यर्थः॥ १६॥

ये तु तौष्टिकाः अव्यक्तं वा महान्तं वा अहङ्कारं वा इन्द्रियाणि वा भूतानि वा आत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवो-पासते तान् प्रत्याह।

सङ्घातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च॥१७॥

पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्त महदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयन-नासनाभ्यङ्गवत्सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः। स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घात-

शरीराद्यर्था दृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ताव्यक्तव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वसङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्य्ययात्। अयमभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात् न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता गौरवप्रसङ्गात् नच प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि मृष्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात्। दृष्टान्तदृष्टसर्व्वधर्म्मानुरोधेन त्वनुमानमिच्छतः सर्व्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः। तस्मादनवस्थाभिया असंहतत्वमिच्छता अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्म्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्म्माः सङ्घातत्वेन व्याप्ताः। तत् संहतत्वमस्मिन् परे निवर्त्तमानं त्रिगुणत्वादि व्यावर्त्तयति ब्राह्मण्यमिव निवर्त्तमानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्य्येण त्रिगुणादिविपर्य्ययादिति वदता असंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम्। इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्व्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम्। स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति। इतिश्चास्तिपुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति। तथा हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्मम् अनु-

भूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचि-द्भ्यन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिवि-रोधात्। तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूल-नीयो वा स चात्मेति। अन्ये त्वाहुः भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चात्मेति। भोक्तृभावात् दृश्येन द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः। दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्म-कतया पृथिव्यादिवदनुमितम्। इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च शास्त्राणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां कैवल्यञ्चात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भ-वति ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्वियोजयितुं शक्यन्ते तदतिरिक्तस्य त्वतदात्मन आत्मनस्ततो वियोगः शक्यसम्पादः तस्मात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेरागमानां महर्षीणा-ञ्चास्ति बुद्ध्याद्यतिरिक्त आत्मेति सिद्धम्॥ १७॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य स किं सर्व्वशरीरेष्वेकः किमनेकः प्रतिचेत्रमिति संशये तस्य प्रतिचेतमनेकत्वमुप-पादयति।

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुंरूषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव॥ १८॥

पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रति-नियमात् निकायविशिष्टाभिरपूर्व्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-

बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामः तस्यापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात् करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा खल्वियं सर्व्वशरीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् म्रियमाणे च म्रियेरन् अन्धादौ चैकस्मिन् सर्वे एवान्धादयः विचित्ते चैकस्मिन् सर्व्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात् प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था। नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्। नहि पाणौ वृक्णे, जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे, युवतिर्जाता मृता वा भवतीति। इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथाच तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्व्वत्र प्रयतेत ततश्च सर्व्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत् नानात्वे तु नायं दोष इति। इतश्च पुरुषभेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव एवकारो भिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम्। त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्य्ययोऽन्यथाभावः केचित् खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्द्ध्वस्रोतसः केचिद्रजोबहुलाः यथा मनुष्याः केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्य्यग्योनयः

सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु सत्त्व निकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्यादिदे त्वयमदोष-इति ॥ १८ ॥

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्म्मानाह।

तस्माच्च विपर्य्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९ ॥

तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्म्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासादस्मादित्युक्ते त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तन्निरासाय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमोविषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्य्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्म्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च, दर्शितविषयो-भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथाहि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। नचाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं

तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहित-त्वात्सिद्धम् अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थोभवति तदुभयरहि-तस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते विवेकित्वाद प्र-सवधर्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकी-र्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभव-सिद्धं तदेतस्मिन्मते नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात्कर्तुश्चा-चैतन्यादित्यत आह ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः ॥ २० ॥

यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्मा-द्भ्रान्तिरियमित्यर्थः । लिङ्गं महदादि सूक्ष्मपर्य्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तत्सन्निधानम् अतिरोहितार्थमन्-न्यत् ॥ २० ॥

तत्संयोगादित्युक्तं नच भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न चेयमुपकार्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकार-माह ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥ २१ ॥

प्रधानस्येति कर्म्मणि षष्ठी प्रधानस्य सर्व्वकारणस्य

यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्त्रपेक्षा। पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम्। तथा हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम्। न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। अनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः, भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम्। ननु भवत्वनयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुतस्त्य इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय पर्य्याप्त इति संयोगएव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः॥ २१॥

सर्गक्रममाह।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः।
तस्मादपि षोड़शकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥२२॥

प्रकृतिरव्यक्तं महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्षणौ एकादशेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि पञ्चतन्मात्राणि च सोऽयं षोड़शसंख्यापरिमितोगणः षोड़शकः तस्मादपि षोड़शकादपकृष्टेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्याकाशादीनि। तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणं, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः, शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मा-

त्रादापः शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्र-सहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा पृथिवी जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अव्यक्तं सामान्यतोलक्षितं "तद्विपरीत" मित्यनेन विशेषतश्च "सत्त्वं लघु प्रकाशक,, मित्यादिना व्यक्तमपि सामान्यतोलक्षितं "हेतुमदित्यादिना,, सम्प्रतिविवेक-ज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति ।

अध्यवसायोबुद्धिर्द्धर्मोज्ञानं विरागऐश्वर्यम् ।
सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम् ॥ २३ ॥

अध्यवसायोबुद्धिः क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया । सर्वोव्यवहर्त्ता आलोच्य मत्वाहमत्राधिकृतइत्यभिमत्य कर्त्त-व्यमेतन्मयेति अध्यवस्यति ततश्च प्रवर्त्तते इति लोकप्रसि-द्धम् । तत्र योऽयं कर्त्तव्यमिति विनिश्चयश्चिति सन्निधा-नादापन्नचैतन्याया बुद्धेः, सोऽध्यवसायो बुद्धेरसाधारणो-व्यापारस्तदभेदा बुद्धिः स च बुद्धेर्लक्षणं समानासमान जातीयव्यवच्छेदकत्वात् । तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेक-ज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्म्मान् सात्विक राजस तामसा-नाह धर्म्मोज्ञानं विरागऐश्वर्य्यं सात्विकमेतद्रूपं तामसम-स्माद्विपर्य्यस्तम् । धर्म्मो ऽभ्युदयनिःश्रेयसहेतुः तत्र याग-दानाद्यनुष्ठानजनितोधर्म्मोऽभ्युदयहेतुः अष्टाङ्ग योगानु-ष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः । सत्वपुरुषान्यताख्याति र्ज्ञानम् । वैराग्यं रागाभावः । तस्य यतमानसंज्ञा,

व्यतिरेकसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञेति, चतस्रः संज्ञाः। रागादयः कषायाश्चित्तवर्त्तिनस्तैरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु प्रवर्त्तन्ते तन्माऽत्र प्रवर्त्तिषत विषयेष्विन्द्रियाणीति, तत्परिपाचनायारम्भः प्रयत्नो यतमानसंज्ञा। परिपाचने चानुष्ठीयमाने केचित्कषायाः पक्वाः, पच्यन्ते च केचित्, तत्रैवं पूर्व्वापरीभावे सति पच्यमानेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं व्यतिरेकसंज्ञा। इन्द्रियप्रवृत्त्यसमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेणमनसि चानवस्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा। औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दृष्टानुश्रविकविषयेषु या संज्ञात्रयात्परचीना सा वशीकारसंज्ञा। यामत्रभवान् पतञ्जलिर्वर्णयाञ्चकार "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य" मिति। सोऽयं बुद्धिधर्म्मो विराग इति। ऐश्वर्य्यमपि बुद्धिधर्म्मो यतोऽणिमादि प्रादुर्भावः। तत्राणिमा अणुभावः यतः शिलामपि प्रविशति। लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति महिमा महतोभावः यतोमहान् संभवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्यस्यावश्यम्। ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमीष्टे। यच्च कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः

पदार्थो निश्चयमिति, चत्वारः सात्विका बुद्धिधर्म्माः। तामसास्तु तद्विपरीता बुद्धिधर्म्माः अधर्म्माज्ञानावैराग्या- नैश्वर्य्याभिधानाश्चत्वार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणमाह।

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः।
एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव ॥ २४ ॥

अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्रा- हमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तोनान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतो ऽहमस्मीति योऽभि- मानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति "कर्त्तव्यमेतन्मयेति,,। तस्य कार्य्यभेद- माह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः। प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाख्यः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विवि- धएव सर्गो ऽहङ्कारात् न त्वन्य इत्येवकारेणावधारयति ॥२४॥

स्यादेतत् अहङ्कारादेकरूपात् कारणात्कथं जड़प्रका- शकौ गणौ विलक्षणौ भवत इत्यत आह।

सात्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥ २५ ॥

प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्विको- वैकृतात्सात्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते। भूतादेस्त्वहङ्कारा- त्तामसात्तन्मात्रोगणः प्रवर्त्तते कस्मात् यतः स तामसः-

एतदुक्तं भवति यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथाऽपि गुणभेदाद्भवाभिभवाभ्यां भिन्नं कार्य्यं करोतीति। ननु यदि सत्वतमोभ्यामेव सर्व्वं कार्य्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं गणद्वयं भवति। यद्यपि रजसो न कार्य्यान्तरमस्ति तथापि सत्वतमसी स्वयमक्रिये समर्थे अपि न स्वस्वकार्य्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्य्यं कुरुतइति तदुभयस्मिन्नपि कार्य्ये सत्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थ्यं रज इति ॥२५॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः॥२६॥

सात्विकाहङ्कारोपादानकमिन्द्रियं तच्च द्विविधं बुद्धीन्द्रियं कर्म्मेन्द्रियञ्च उभयमप्येतदिन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते। तानि च स्वसंज्ञाभिश्चक्षुरादिभिरुक्तानि तत्र रूपग्रहणलिङ्गं चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रं, गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणं, रसग्रहणलिङ्गं रसनं, स्पर्शग्रहणलिङ्गं त्वक्, वागादीनां कार्य्यं वक्ष्यति॥ २६॥

एकादशकमिन्द्रियमाह।

उभयात्मकमत्रमनःसङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाश्च ॥२७॥

एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मनउभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं

कर्मेन्द्रियञ्च चक्षुरादीनां वागादीनाञ्च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः तत् असाधारणेन रूपेण लक्षयति सङ्कल्पकं मन इति सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते आलोचितमिन्द्रियेण वस्त्विदमिति सम्मुग्धमिदमेवं नैवमिति सम्यक् कल्पयति विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत्। यदाहुः

सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक् गृह्णन्त्यविकल्पितम्।
तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः॥

तथाहि अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजमिति॥
ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया।
बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता॥

सोऽयं सङ्कल्पलक्षणोव्यापारोमनसः समानासमानजातीयाभ्यां व्यवच्छिन्दन् मनोलक्षयति। स्यादेतत् असाधारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ नेन्द्रियमेवं मनोऽप्यसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह इन्द्रियञ्च। कुतः साधर्म्यात् इन्द्रियान्तरैः, सात्त्विकाहङ्कारोपादानत्वञ्च साधर्म्यं न त्विन्द्रलिङ्गत्वं महदहङ्कारयोरप्यात्मलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात्। तस्मादृ व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम्। अथ कथं सात्त्विकाहङ्कारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यत आह गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभेदाश्च। शब्दाद्युपभोगसम्वर्त्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्य्यभेदः अदृष्टभेदोऽपि गुण-

परिणाम एव। वाह्यभेदाश्चेति दृष्टान्तार्थं यथा वाह्यभे-दास्तथैतदपीत्यर्थः॥ २७॥

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामसा-धारणीर्वृत्तीराह।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्॥ २८॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्मुग्धवस्तुमात्रदर्शनमालोचनमुक्तं कर्म्मेन्द्रियाणां कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक् तस्या वृत्तिर्वचनं स्पष्टमन्यत्॥ २८॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह।

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या।
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च॥ २९॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्रयस्य, स्वमसाधारणं येषां तानि स्वलक्षणानि महदहङ्कारमनांसि तेषां भावः स्वालक्षण्यं तच्च स्वानि स्वानि लक्षणान्येव तद्यथा महतोऽध्यवसायो-ऽहङ्कारस्याभिमानः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः। वृ-त्तिद्वैविध्यं साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह सैषा भवत्यसा-मान्या असाधारणी। सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च। सामान्या चासौ करणवृत्तिश्चेति त्रयाणा-मपि करणानां पञ्च वायवः जीवनं वृत्तिः तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात्। तत्र प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपा-

दाङ्गुष्ठवृत्तिः। अपानः कृकाटिकापृष्ठपादपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः। समानोहृन्नाभिसर्व्वसन्धिवृत्तिः। उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्द्धभ्रूमध्यवृत्तिः। व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति पञ्च वायवः।

अस्यासाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सप्रकारावाह।

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्व्विका वृत्तिः॥ ३०॥

दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदे ऽपसरति, क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरः कुञ्चितपदः शिञ्जितज्यामण्डलीकृतकोदण्डःप्रचण्डतरः पाटच्चरो ऽयमिति निश्चिनोति अथ चैनं प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति। परोक्षे तु अन्तःकरणत्रयस्य वाह्येन्द्रियवर्ज्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्व्विका वृत्तिः। अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्व्विकेति। अनुमानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्व्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा। यथा दृष्टे तथा, अदृष्टे ऽपीति योजना॥ ३०॥

स्यादेतत् चतुर्णां त्रयाणां वा वृत्तयो न तावत्स्वाधीनाः तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात्-

आकस्मिकत्वे तु वृत्तिसङ्करप्रसङ्गो नियमहेतोरभावादित्यत आह ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम् ॥३१॥

करणानीति शेषः । यथा हि बहवः पुरुषाः शाक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्पाणिकाः कृतसङ्केताः परावस्कन्दाय प्रवृत्ताः, तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमानश्च शाक्तीकः शक्तिमेवादत्ते न तु यष्ट्यादिकम्, एवं याष्टीकोऽपि यष्टिमेव न शक्त्यादिकम् । तथान्यतमस्य करणस्याकूतात् स्वकार्य्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तेश्च हेतुमत्त्वान्न वृत्तिसङ्कर इत्युक्तं स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते इति । स्यादेतत् याष्टीकादयश्चेतनत्वात् परस्पराकूतमवगम्य प्रवर्त्तन्ते इति युक्तम्, करणानि त्वचेतनानि तस्मान्नैवं प्रवर्त्तितुमर्हन्ते तेनैषामधिष्ठात्रा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमत आह पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्य्यते करणम्, भोगापवर्गलक्षणः पुरुषार्थ एवानागतावस्थः प्रवर्त्तयति करणानि, कृतमत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्रा । एतच्च वत्सविवृद्धिनिमित्तमित्यत्रोपपादयिष्यते ॥ ३१ ॥

न केनचित् कार्य्यते करणमित्युक्तं तत्र करणं विभज्यते ।

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्य्यञ्च तस्य दशधा हार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च ॥३२॥

करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कार-श्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह-तदाहरणधारणप्रकाशकरम्, यथायथं तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नु-वन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादि-लक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आरण धारणादि क्रियाणां सकर्म्मकतया किं? कर्म्म, कतिवि-धञ्चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति। तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गा-नन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्यम् अन्तःकरणादि-त्रिकस्य प्राणादिलक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि-पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दश-धेति॥ ३२॥

त्रयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागङ्करोति।

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्
साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्य-

न्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्या-न्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभि-मानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्या-लोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्या-न्तरयोः करणयोर्व्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमा-नम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकाल-माभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्ड-सञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभि-मानाध्यवसाया भवन्ति। कालस्य वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यन्ते सन्तु तएवोपाधयो-नागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ॥ ३३ ॥

साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति।

बुद्धीन्द्रीयाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्च विषयाणि॥३४

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्त-

घोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः, मात्रग्रहणेन भूतभाविनावपाकरोति विशेषा-श्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रि-याणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं शब्दतन्मात्रविषयं स्थूलशब्दविषयञ्च, अस्मदादीनान्तु स्थूलशब्दविषयमेव। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शवि-षया अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयो ऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलेषु द्रष्टव्याः एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्द-विषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्का-रिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्या-द्याहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दार्थत्वादिति ॥ ३४ ॥

साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् गुणभावं केषा-ञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह।

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्व्वं विषयमवगाहते यस्मात्।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥३५॥

द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि वाह्येन्द्रियाणि द्वा-राणि तैरुपनीतं सर्व्वं विषयं समनोहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादव-गाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्वाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति ॥३५॥

न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु

ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह ।

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥३६॥

यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्व्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा वाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्व्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । वाह्येन्द्रियमनोहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्वरजस्तमसां विकाराः ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्ति तैल वह्नयः सन्तमसापनयेन रूप प्रकाशाय मिलिताःप्रदीपः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना ॥३६॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति न तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे मनसे वेत्यत आह ।

सर्व्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैवच विशिनष्टिपुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम्॥३७

पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वात्तस्य यत्साक्षात्साधनं तत् प्रधानं, बुद्धिश्चास्य साक्षात्साधनं तस्मात्सैव प्रधानम् । यथा सर्व्वाध्यक्षः साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम्, इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तं प्रति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुष-

सन्निधानात्तच्छायापत्त्या तद्रूपेव सर्व्वविषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति, सुखदुःखानुभवो हि भोगः स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपेवेति सा च पुरुषमुपभोजयति। यथा आर्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च तत्तद्रूपपरिणामेन बुद्धावुपसंक्रान्ताः तथा इन्द्रियादिव्यापारा अपि बुद्धेरेव स्वव्यापारेण अध्यवसायेन सह व्यापारीभवन्ति यथा स्वसैन्येन सह ग्रामाध्यक्षादिः सैन्यं सर्व्वाध्यक्षस्य भवति। सर्व्वं शब्दादिकं प्रति य उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति पश्चात् प्रधानपुरुषयोरन्तरं विशेषं विशिनष्टि करोति यथौदनपाकं पचतीति। ननु पुरुषसर्व्वविषयोपभोगसम्पादिका बुद्धिस्तस्य निर्मोक्षइत्यत आह, सूक्ष्ममिति दुर्लक्ष्यं तदन्तरकरणञ्च प्रतिपादनमनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः ॥३७॥

तदेवं करणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते।

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः।
एते स्मृता विशेषाःशान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥३८॥

शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि नचैषां शान्तत्वादिरस्ति उपभोगयोग्योविशेषइति मात्रशब्दार्थः। अविशेषानुक्त्वा विशेषान् वक्तुमुत्पत्तिमेषमाह तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यः भूतानि आकाशानिलानलसलिलावनिरूपाणि पञ्च, पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः। अस्त्वेषां भूतानामुत्पत्तिर्विशेषत्वे किं ? मायातमित्यत आह एते स्मृता विशेषाः। कुतः? शान्ता घोराश्च मूढाश्च। च एका

हेतौ, द्वितीयः समुच्चये, यस्मादाकाशादिषु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः सुखाः, प्रसन्नाः लघवः। केचिद्रजःप्रधानतया घोरा दुःखाः, अनवस्थिताः केचित्तमःप्रधानतया मूढा विषण्णा गुरवः। तेऽमी परस्परव्यावृत्ता अनुभूयमाना विशेषाइति, स्थूलाइति चोच्यन्ते तन्मात्राणि तु अस्मदादिभिः परस्परव्यावृत्तानि नानुभूयन्तइत्यविशेषाइति, सूक्ष्माइति चोच्यन्ते॥ ३८॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह।

सूक्ष्मा मातापितृजाःसह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते ॥३९॥

त्रिधा विशेषाः स्युः। तान् विशेषप्रकारानाह सूक्ष्मा इत्यादि। सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः, मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोशाः, प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोविशेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः। महाभूतवर्गे च घटादीनां निवेशइति। सूक्ष्ममातापितृजयोर्द्वयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां मध्ये ये, ते नियताः नित्याः मातापितृजा निवर्त्तन्ते रसान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति॥ ३९॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते।

पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्॥४०॥

प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् असक्तम् (अ) क्रमव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं, शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितं त्वाद्विशेषः। न खलु तदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायंहायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति। ननु धर्म्माधर्म्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासित धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात्संसरति। कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिङ्गं लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः॥ ४०॥

स्यादेतद् बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्योविना यथा छाया।
तद्वद्विना विशेषैर्नतिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्॥ ४१॥

लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति । जन्मप्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरश्रिताः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोवलादिति । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुष स्तदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते ॥ ४१ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्य यथा संसरति येन च हेतुना, तदुभयमाह ।

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ॥
प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तं, निमित्तं धर्म्माधर्म्मादि, नैमित्तिकं तेषु तेषु निकायेषु यथायथं षाट्कौशिकशरीरग्रहः स हि धर्म्मादिनिमित्तप्रभवः निमित्तञ्च नैमित्तकञ्च तत्र यः प्रसङ्गः प्रसक्तिस्तया नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गं सूक्ष्मशरीरम् । यथाहि नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामोवा अजातशत्रुर्वा वत्सराजोवा भवति एवं तत्तत्स्थूलशरीरग्रहणात् देवोवा मनुष्योवा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः । कुतस्त्यः पुनरस्येदृशोमहिमेत्यत आह प्रकृतेर्विभुत्वयोगात् तथा च पुराणं वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुत इति ॥ ४२ ॥

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेत्युक्तं तत्र निमित्तं नैमित्तिकञ्च विभजते ।

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्य्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥ ४३ ॥

वैकृतिका-नैमित्तिकाः, प्राकृतिकाः-स्वाभाविकाः, सांसिद्धिकाः भावाः यथा सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलो महामुनिर्धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यसम्पन्नः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति । वैकृतिकाश्च भावाः असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्नाः यथा प्राचेतस प्रभृतीनां महर्षीणाम् एवमधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याख्यपि । कार्य्यं शरीरं तदाश्रयिणस्तस्यावस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततोनिर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति ॥ ४३ ॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि कतमस्य तु निमित्तस्य कतमन्नैमित्तिकमित्यत आह

धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण ।
ज्ञानेन चापवर्गो विपर्य्ययादिष्यते बन्धः ॥ ४४ ॥

धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं द्युप्रभृतिषु लोकेषु गमनम् । अधस्ताद्भवत्यधर्म्मेण भूतलादिषु, ज्ञानेन चापवर्गः । तावदेव प्रकृतिरारभते न यावद्विवेकख्यातिं करोति अथ विवेकख्यातौ सत्यां कृतकृत्यतया विवेकख्यातिमन्तं पुरुषं प्रतिनिवर्त्तते यदाहुः "विवेकख्यातिपर्य्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टित,

मिति। विपर्य्ययादतत्त्वज्ञानादिष्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृतिको वैकृतिको दाक्षिणकश्चेति तत्र प्रकृतावात्मज्ञानात् ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतोबन्धः। यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते 'पूर्णं शतसहस्रन्तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका इति। वैकारिकोबन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते तान् प्रतीदमुच्यते 'दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः। भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रन्त्वाभिमानिकाः। बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। ते खल्वमी विदेहा येषां वैकृतिकोबन्धइति। इष्टापूर्त्तेन दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञोहि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यतइति॥ ४४॥

वैराग्यात् प्रकृतिलयःसंसारो भवति राजसाद्रागात्।
ऐश्वर्य्यादविघातोविपर्य्ययात्तद्विपर्य्यासः॥ ४५॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रात्प्रकृतिलयः प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिकार्य्यमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि गृह्यन्ते तेष्वात्मबुद्ध्या उपास्यमानेषु लयः। संसारो भवति राजसाद्रागात् राजसादित्यनेन रजसोदुःखत्वात्संसारस्य दुःखता सूचिता। ऐश्वर्य्यादविघातः इच्छायाः, ईश्वरो हि यदिच्छति तत्करोति। विपर्य्ययादनैश्वर्य्यात् तद्विपर्य्यासः सर्व्वत्रेच्छाविघात इत्यर्थः॥ ४५॥

बुद्धिधर्म्मान् धर्म्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां

मुमुक्षूणां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमतस्तावत्समासमाह ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।
गुणवैषम्यविमर्द्दात्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥४६॥

प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिस्तस्य सर्गः तत्र विपर्य्ययोऽज्ञानमविद्या च बुद्धिधर्म्मः अशक्तिरपि करणवैकल्यहेतुका बुद्धिधर्मएव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे बुद्धि धर्म्मावेव। तत्र विपर्य्याशक्तितुष्टिषु यथायोगं मन्नानां धर्म्मादीनां ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति । व्यासमाह तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् कस्मात् गुणवैषम्यविमर्द्दात् गुणानां वैषम्यम् एकैकस्याधिकबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, एकैकस्य न्यूनबलता द्वयोर्द्वयोर्वा । तेन न्यूनाधिक्ये मन्दकध्याधिक्यमात्रं यथाकार्यमुन्नेयम् । तदिदं गुणानां वैषम्यं तेनोपमर्द्दः एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयोर्द्वयोर्वाभिभवः तस्मात्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ॥ ४६ ॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः॥ ४७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञकाः, पञ्च विपर्ययविशेषाः विपर्ययप्रभवानामस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् यद्वा यदविद्यया विपर्ययेणावधार्यते वस्तु, अस्मितादयस्त-

तृस्वभावाः सन्तस्तदभिनिविशन्ते। अतएव पञ्चपर्वा अविद्येत्याह भगवान् वार्षगण्यः॥ ४७॥

सम्प्रति पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह।

भेदस्तमसोऽष्टविधोमोहस्य च दशविधोमहामोहः तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः॥४८॥

भेदस्तमसोऽविद्याया अष्टविधः अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमः। अष्टविधविषयत्वात्तस्याष्टविधत्वं मोहस्य च अत्राप्यष्टविधो भेदइति चेनानुषज्यते। देवा ह्यष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्यामृताभिमानिनो ऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोयमस्मिताभोहो ऽष्टविधैश्वर्य विषयत्वादष्टविधः। दशविधोमहामोहः शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु रागआसक्तिर्महामोहः स च दशविधविषयत्वाद्दशविधः। तामिस्रोद्वेषोऽष्टादशधा। शब्दादयोदश विषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्य्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतोरञ्जनीयं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः। ते च शब्दादयउपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति। शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति तद्विषयोद्वेषस्तामिस्रोऽष्टदशविषयत्वादष्टादशधेति। तथा भवत्यन्धतामिस्रः अभिनिवेशस्त्रासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते। देवाः खल्वणिमादिकमष्टवि-

धमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः शब्दादयो-भोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयो ऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपधानिषतेति बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधेति । सोऽयं पञ्चविधविकल्पो विपर्ययोऽवान्तरभेदात् द्वाषष्टिरिति ॥ ४८ ॥

तदेवं पञ्च विपर्ययभेदानुक्त्वा अष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

एकादशेन्द्रियवधाः

बाधिर्यं, कुष्ठिताऽन्धत्वं, जड़ताऽजिघ्रता तथा ।
मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः ।

यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावत्येव तु तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम् । तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम्, तुष्टयो नवधेति तद्विपर्ययात्तन्निरूपणान्नवधा भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययात्तन्निरूपणात् अष्टौ भवन्तीति ॥ ४९ ॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः।
वाह्याविषयोपरमात्पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः॥५०॥

प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताइत्यत आह प्रकृत्युपादान कालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः 'विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्व वत्सेति। सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते। "या तु प्राकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्व्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्याना-भ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते। "या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनिर्व्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति अलमुत्ताम्यतया तवेत्युपदेशे" या तुष्टिःसाकालाख्या मेघ उच्यते॥ "या तु न कालात् नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव मदालसापत्यानि अतिबालानि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तस्

भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्यावृष्टिरुच्यते। बाह्या दर्शयति बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात्पञ्च, याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति। ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च,तत्पञ्चत्वात् तुष्टयः पञ्चेति,उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः। विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च उपरमा अपि पञ्च। तथा च अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति। तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति। दृप्यद्दुरीश्वरद्वाःस्थहस्तदत्तचण्डार्द्धचन्द्रनां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते। एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते। तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सुपारमुच्यते। तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारापारमुच्यते। एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते। एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसा-

दोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमा उत्तमाम्भ उच्यते। एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः॥ ५०॥

गौणमुख्यभेदाः सिद्धीराह।

ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः।
दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः॥५१॥

विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात्तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया इतरा गौण्यः पञ्च सिद्धयस्ता अपि हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः। तास्वाद्या अध्ययनलक्षणा सिद्धिर्हेतुरेव, मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमा सिद्धिस्तारमुच्यते तत्कार्य्यं शब्दः, शब्द इति पदं शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति कार्य्ये कारणोपचारात्सा द्वितीया सिद्धिः सुतारमुच्यते तदिदं द्विधा श्रवणम्। ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः। सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते। स्तोत्प्रेक्षितं मननममननमेवासुहृत् सम्मतमिति द्वितीयं मननमाह सुहृत्प्राप्तिरिति। न्यायेन हि स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न श्रद्दधते न यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिः सह संवाद्यते, अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी रम्यकमुच्यते।

दानञ्च शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य, दैप शोधने इत्यस्माद्धातोर्दा-
नपदव्युत्पत्तेः। यथाह भगवान् पतञ्जलि "विवेकख्या-
तिरविप्लवा दुःखत्रयस्य हानोपाया,, इति अविप्लवा
शुद्धिः सा च सवासनसंशयविपर्य्यासानां परिहारेण
विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थानम्। सा च
निविड़ादेव नैरन्तर्य्यदीर्घकालादरसेविताभ्यासपरिपा-
काद्भवतीति दानेन विवेकख्यात्या कार्य्येण सोऽपि संगृ-
हीतः। सेयं पञ्चमी सिद्धिः सदामुदितमुच्यते। तिस्रश्च
मुख्याः सिद्धयः प्रमोदमुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः।
अन्ये व्याचक्षते विनोपदेशादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशा-
त्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत् सा सिद्धि रूहः। यस्य सांख्य-
शास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते सा सिद्धिः
शब्दः शब्दपाठानन्तरभावात्। यस्य शिष्याचार्य्यसंब-
न्धेन संवादेन सांख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्य ज्ञानमु-
त्पद्यते साध्ययनहेतुका सिद्धिरध्ययनम्, सुहृत्प्राप्तिरिति
यस्याधिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानल-
क्षणा सिद्धिस्तस्य सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धिहेतुः धनादि-
दानाराधितो ज्ञानी ज्ञानं प्रयच्छति। अस्य च युक्तायुक्तत्वे
सूरिभिरेवावगन्तव्ये इति कृतं परदोषोद्भावनेन नः
सिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानामिति। सिद्धितुष्टिविपर्य्यये-
णाशक्तिर्बुद्धिवधः सप्तदशधा द्रष्टव्यः। अत्र प्रत्ययसर्गे सि-
द्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव। तन्निवारणहेतवस्तु विपर्य्यया
शक्तितुष्टयो हेया इत्याह सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः। पूर्व्व-

इति विपर्ययाशक्तितुष्टीः परामृशति ताः सिद्धिकारणानामङ्कुशो निवारकत्वात् अतः सिद्धिपरिपन्थित्वात् अङ्कुश इवेति विपर्ययाशक्तितुष्टयो हेया इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यादेतत् पुरुषार्थप्रयुक्ता सृष्टिः स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेणेत्यत आह ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः ।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ॥ ५२ ॥

लिङ्गमिति । तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्रत्ययसर्गम् । एतदुक्तं भवति तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वस्वरूपञ्च न प्रत्ययसर्गाद्विना भवति एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वञ्च न तन्मात्रसर्गादृते इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः । भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनञ्च शरीरद्वयमन्तरेण सम्भवतीति उपपन्नस्तन्मात्रसर्गः । एवं स एव भोगो भोगसाधनानीन्द्रियाणि चान्तःकरणानि चान्तरेण न सम्भवति न च तानि धर्म्मादीन् भावान् विना सम्भवन्ति न चापवर्गहेतुर्विवेकख्यातिरुभयसर्गं विनेत्युपपन्न उभयविधः सर्गः । अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहति कल्पादावपि प्राचीनकल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥ ५२ ॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः । भूतादिसर्गं विभजते ।

अष्टविकल्पोदैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति।
मानुष्यश्चैकविधः समासतोभौतिकः सर्गः॥ ५३॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचाइत्यष्टविधो दैवः सर्गः। तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवान्तरभेदाविवक्षया, संस्थानस्य चतुर्ष्वप्यविशेषादिति समासतः संक्षेपतोभौतिकः सर्गः। घटादयस्तु शरीरत्वेऽपि स्थावरा एवेति॥ ५३॥

भौतिकस्यास्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्द्धाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह।

ऊर्द्ध्वं सत्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः।
मध्ये रजोविशालोब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः॥ ५४॥

ऊर्द्ध्वं सत्वविशालो द्युप्रभृतिः सत्यान्तोलोकः सत्वबहुलः तमोविशालश्च मूलतः सर्गः पश्वादिः स्थावरान्तः, सोऽयं मोहमयत्वात्तमोबहुलः। भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो मध्ये रजोविशालः धर्म्माधर्म्मानुष्ठानपरत्वाद्दुःखबहुलत्वाच्च तामिमां लोकसंस्थितिं संक्षिपति ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः॥ ५४॥

तदेवं सर्गं दर्शयित्वा तस्यापवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं दुःखरूपतामाह।

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन॥ ५५॥

तत्र शरीरादौ यद्यपि विविधा विचित्रानन्दभोगभागिनः प्राणभृद्भेदा स्तथापि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टं सर्व्वस्य खलु कृमेरपि मरणत्रासो मा नभूवम्, भूयासमित्येवमात्मकोऽस्ति। दुःखं च भयहेतुरिति मरणं दुःखम्। स्यादेतत् दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणास्तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनो भवन्तीत्यत आह पुरुष इति पुरि लिङ्गे शेते पुरुषः लिङ्गस्य तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी भवतीत्यर्थः। कुतः पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह लिङ्गस्याविनिवृत्तेः पुरुषाद्भेदाग्रहाल्लिङ्गधर्म्मानात्मन्यध्यवस्यति पुरुषः। अथ वा दुःखमात्मावधिः आङा कथ्यते लिङ्गं यावन्न निवर्त्तते तावदिति॥ ५५॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति।

इत्येष प्रकृतिकृतोमहदादिविशेषभूतपर्यन्तः।
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थइव परार्थ आरम्भः॥५६॥

आरभ्यतइत्यारम्भः सर्गः महदादिभूतः प्रकृत्यैव कृतो नेश्वरेण न ब्रह्मोपादानो नाप्यकारणः। अकारणत्वे ह्यत्यन्तभावोऽत्यन्ताभावो वा भवेत्। न ब्रह्मोपादानः चितिशक्तेरपरिणामात्। नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः निर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासम्भवात् न हि निर्व्यापारस्तक्षा व्यास्याद्यधितिष्ठति। ननु प्रकृतिकृतश्चेत्तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया अनुपरमात्सदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येत इत्यत आह प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ

आरम्भः यथौदनकाम ओदनाय पाके प्रवृत्त ओदनसिद्धौ निवर्त्तते एवं प्रत्येकं पुरुषान्मोचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तं प्रति न प्रत्येकं पुनः प्रवर्त्तते तदिदमाह स्वार्थ इव स्वार्थे यथा तथा परार्थे आरम्भ इत्यर्थः ॥५६॥

स्यादेतत् स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्त्तते न च प्रकृतिरचेतनैवं भवितुमर्हति तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः, न च क्षेत्रज्ञाः चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति तेषां प्रकृतिस्वरूपाऽभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता स चेश्वर इत्यत आह।

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य॥५७॥

दृष्टमचेतनमपि प्रयोजने प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविवृद्धये क्षीरमचेतनं प्रवर्त्तते एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्त्तिष्यते। न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचार इति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त्तमाने प्रेक्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः नह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत् सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारुण्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानुत्पत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेच्छा कारुण्यं, सर्गोत्तरकालं दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वं कारुण्येन सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति। अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वरः

सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान्। कर्म्मवैचित्र्यात् वैचित्र्यमिति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्म्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्म्मणः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तत्कार्य्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः। परार्थ्यमात्रन्तु प्रयोजनमुपपद्यते तस्मात्सूक्तं वत्सविवृद्धिनिमित्तमिति ॥ ५७ ॥

स्वार्थ इवेति दृष्टान्तितं तद्विभजते।

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः।
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

औत्सुक्यमिच्छा सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमाणञ्च स्वार्थः इष्टलक्षणत्वात् फलस्य। दार्ष्टान्तिके योजयति पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्त्तकः निवृत्तिस्तु कुतस्तत्रा प्रकृतेरित्यत आह।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्त्तते प्रकृतिः॥५९॥

रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति। आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाद्भेदेन च प्रकाश्येत्यर्थः ॥५९॥

स्यादेतत् प्रवर्त्ततां प्रकृतिः पुरुषार्थं पुरुषादुपकृतात् प्रकृतिर्लभते कञ्चिदुपकारम् आज्ञासम्पादनाद-

षितादिवाज्ञापयितुंभुजिष्या तथाच न परार्थोऽस्या आर-म्भइत्यत आह।

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः।
गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकञ्चरति ॥६०॥

यथा गुणवानप्युपकार्य्यपि भृत्यो निर्गुणे अतएवानुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनः एवमियं प्रकृतिस्तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यप्यनुपकारिणि निर्गुणेऽपि पुरुषे व्यर्थपरिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

स्यादेतन्नर्त्तकी नृत्यं परिषद्भ्योदर्शयित्वा निवृत्तापि पुनस्तद्द्रष्टृकौतूहलात् प्रवर्त्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषायात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्स्यतीत्यत आह।

प्रकृतेःसुकुमारतरंनकिञ्चिदस्तीतिमेमतिर्भवति।
या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥ ६१॥

सुकुमारतरता अतिपेशलता परपुरुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत् असूर्य्यंपश्या हि कुलवधूः अतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद्विगलितसिचयाञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तदासौ तथा प्रयतते अप्रमत्ता यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीति एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्दृश्यत इत्यर्थः। ॥ ६१ ॥

स्यादेतत्पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य मोक्षः-

मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात् सवासनक्लेशकर्माशयानाञ्च बन्धनसञ्ज्ञितानां पुरुषेऽपरिणामिन्यसम्भवात् अतएवास्य न संसारः प्रेत्यभावापरनामाऽस्ति निष्क्रियत्वात् तस्मात्-पुरुषविमोक्षार्थमिति रिक्तं वचः इतीमामाशङ्कामुप-संहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्नपाकरोति ।

तस्मान्न बध्यतेऽसौ न मुच्यतेनापि संसरतिकश्चित्
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥६२

अद्धा न कश्चित्पुरुषो बध्यते न कश्चित्संसरति न कश्चि-न्मुच्यत इति । प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती बध्यते च संसरति च मुच्यते च बन्धमोक्षसंसाराः पुरुषे उपचर्य्यन्ते यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्य्यते तदा-श्रयेण भृत्यानां तद्भागित्वात् तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिसम्बन्धात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि वि-वेकाग्रहात् पुरुषसम्बन्ध उपपादित इति सर्वं पुष्क-लम् ॥ ६२ ॥

नन्ववगतं प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुष उप-चर्य्यन्त इति किं साधनाः पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह ।

रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥

तत्त्वज्ञानवर्जं बध्नाति धर्मादिभिः सप्तभिः रूपैर्भावै-रिति पुरुषार्थं प्रति भोगापवर्गं प्रति आत्मनात्मानमेक-

रूपेण तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वं ततः किमित्यत आह ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ६४ ॥

तत्त्वेन विषयेण विषयि ज्ञानमुपलक्षयति यथोक्तरूपप्रकारतत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितात्तत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्पद्यते यद्विषयज्ञानाभ्यासस्तद्विषयमेव साक्षात्कारमुपजनयति तत्त्वविषयश्चाभ्यास इति तत्त्वसाक्षात्कारं जनयति अत उक्तं विशुद्धमिति । कुतोविशुद्धमित्यत आह अविपर्ययादिति संशयविपर्ययौ हि ज्ञानस्याविशुद्धी तद्रहितं विशुद्धं तदिदमुक्तमविपर्ययादिति नियतमनियततया गृह्णन् संशयोऽपि विपर्ययः तेनाविपर्ययादिति संशयविपर्ययाभावो दर्शितः तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्ययाभावः । स्यादेतदुत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्त्वज्ञानं तथाप्यनादिना मिथ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यं तथा च तन्निबन्धनस्य संसारस्यानुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं केवलं विपर्ययेणासम्भिन्नम् । यद्यप्यनादिर्विपर्ययवासना तथापि तत्त्वज्ञानवासनया तत्त्वविषयसाक्षात्कारमादधत्यादिमत्यापि शक्या समुच्छेत्तुं, तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः यथाहुर्बाह्या अपि "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधोयत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः इति,, ।

ज्ञानस्वरूपमुक्तं नास्मि न मे नाहमिति नास्मीत्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति यथाहुः "कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचना,, इति । तथा चाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनानि चान्तराणि बाह्याश्च सर्वे व्यापारा आत्मनि प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि यतश्चात्मनि व्यापारावेशो नास्त्यतो नाहम्, अहमिति कर्तृपदम्, अहं जानाम्यहं जुहोम्यहं ददेऽहं भुञ्जे इति सर्वत्र कर्तुः परामर्शात् । निष्क्रियत्वे च सर्वकर्तृत्वाभावः ततः सुष्ठूक्तं नाहमिति अतएव न मे, कर्त्ता हि स्वामितां लभते तदभावात् कुतः स्वाभाविकी स्वामितेत्यर्थः । अथ वा नास्मीति पुरुषोऽस्मि न प्रसवधर्म्मा अप्रसवधर्म्मत्वाच्चाकर्तृत्वमाह नाहमिति । अकर्तृत्वाच्च न स्वामितेत्याह न मे इति । नन्वेतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित्कदाचिदज्ञातो विषयोऽस्ति तदज्ञानञ्च जन्तून् बन्धयिष्यतीत्यत आह अपरिशेषमिति नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं यदज्ञानं बन्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिध्यतीत्यत आह ।

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।
प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः॥६५

भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च प्रसूताविति नास्याः प्रसोतव्यमवशिष्यते यत् प्रसोष्यतइति निवृत्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपोयोऽर्थस्त

वश्यः सामर्थ्यं तस्मात्, अतत्त्वज्ञानपूर्विकाणि खलु धर्मा-धर्माज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि, वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानाम् अतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव तच्च तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञानमुच्छिनत्ति कारणनिवृत्त्या च सप्त रूपाणि निवर्त्तन्ते इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः। अव-स्थितइति निष्क्रियः, स्वस्थ इति रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्या असम्भिन्नः सात्त्विक्या तु बुद्ध्या तदाप्यस्य मनाक् सम्भेदो ऽस्त्येव अन्यथैवम्भूतप्रकृति दर्शनानुपपत्तेरिति ॥ ६५ ॥

स्यादेतन्निवृत्तप्रसवामिति न मृष्यामहे संयोगकृतो हि स इत्युक्तं योग्यता च संयोगः भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य चैतन्यं भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वं विषयत्वञ्च नचैत-योरस्ति निवृत्तिः न च करणीयाभावान्निवृत्तिः तज्जा-तीयस्यान्यस्य करणीयत्वात् पुनःपुनःशब्दाद्युपभोगवदि-त्यत आह।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या।
सति संयोगेऽपि तयोःप्रयोजनं नास्ति सर्गस्य॥६६॥

करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिर्या विवेकख्यातिर्न कृतेति कृतविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न जनयति। अविवेकख्यातिनिबन्धनो हि तदुपभोगः, निबन्धनाभावेन न तद्भवितुमर्हति अङ्कुर इव बीजा-भावे। प्राकृतान् हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तद-विवेकान्ममैते इत्यभिमन्यमान आत्मा भुञ्जीत एवं विवेक-

ख्यातिमपि प्राकृतीमविवेकादेवात्मा मदीयमिति मन्यते उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तदसंसर्गान्न शब्दादीन् भोक्तु-मर्हति नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं ततोऽविविक्त आत्मा स्वामिमभिमन्तुमर्हतीति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयो-जयतः तदिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सर्गस्येति। अत्र प्रयु-ज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनं तदपुरुषार्थत्वेन नास्ती-त्यर्थः ॥ ६६ ॥

स्यादेतदुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तश्चेदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य शरीरपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिं पश्येत् अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते कर्मणामप्रक्षीण-त्वात् । तेषां कुतः प्रक्षयः भोगादिति चेत् हन्त भोक्ष-स्तज्ज्ञानं न मोक्षसाधनमिति व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति रिक्तं वचः । भोगेन चापरिसं-ख्येयः कर्माशयप्रचयो नियतविपाकसमयः क्षेतव्यः तत-स्त्वापवर्गप्राप्तिरित्यपि मनोरथमात्रमित्यत आह ।

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ॥६७॥

तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्यायुरुप-भोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघ

विपरीतमकलङ्कसलिलायामूषरायां कुत कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः। तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्ताविद्यर्थः। उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति। शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ। तथा चानुश्रूयते "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इति "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति। प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषश्च संस्कारस्तद्वशात्तत्सामर्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति॥६७॥

स्यादेतत् यदि संस्कारविशेषाद्धृतशरीरस्तथापि कदास्य मोक्षो भविष्यतीत्यत आह।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तेः।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति॥६८॥

अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावो दग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात्प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः॥६८॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्वकत्वमाह।

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा समाख्यातम्।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम्॥ ६९॥

गुह्यं गुहानिवासि स्थूलधियां दुर्बोधमिति यावत् परमर्षिणा कपिलेन। तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन द्रढयति स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानां यत्र ज्ञाने यदर्थं यया। यस्मै वा दीपिनं हन्तीति। भूतानां प्राणिनां स्थित्युत्पत्तिप्रलया आगमैश्चिन्त्यन्ते॥ ६९॥

स्यादेतत्, यत्परमर्षिणा साचात्कथितं तच्छ्रद्दधीमहि यत्पुनरीश्वरकृष्णेन कथितं तत्र कुतः श्रद्धेत्यत आह।

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ।
आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्॥ ७०॥

एतत् पवित्रं पावनं दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति अग्र्यं सर्वेभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यं मुनिः कपिलः आसुरयेऽनुकम्पया प्रददौ आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम्॥ ७०॥

शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः।
संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्॥ ७१॥

आरात् याता तत्त्वेभ्य इत्यार्य्या आर्य्या मतिर्यस्य सोऽयमार्य्यमतिरिति॥ ७१॥

एतच्च शास्त्रं, सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात् न तु प्रकरणमित्याह।

सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि॥७२

तथा च राजवार्त्तिकं "प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता॥ पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च। शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश। विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः। करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम्। इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिरिति,,। सेयं षष्टिपदार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम्। एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधानमधिकृत्योक्तम्। अन्यत्वमकर्तृत्वं बहुत्वञ्चेति पुरुषमधिकृत्य। अस्तित्व वियोगो योगश्चेत्युभयमधिकृत्य। स्थितिरिति स्थूलसूक्ष्ममधिकृत्य॥७२

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा।
श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिस्तात्तत्त्वकौमुदी॥

इति षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी समाप्ता।

कलिकाता।

संवाद ज्ञानरत्नाकर यन्त्रे श्रीयुत भुवनचन्द्र बसाक द्वारा मुद्रित। निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन। सन १२८४ साल।

प्रहसन ।

हास्यार्णव	।)

धर्म्मशास्त्र ।

सप्तश्लोकी गीता	)५
नवग्रहस्तोत्र	)५
नित्यकर्म्मपद्धति	=)
स्रग्धरास्तोत्र	=)
श्रयानुस्मृति	-)

काव्यशास्त्र ।

शिशुपालवध (माघ)	४)
किरातार्ज्जुनीय(भारवि)	२।।)
" मूल मात्र	।)
कुमारसम्भव पूर्व्व	।।)
" उत्तर	।)
रघुवंश	१।।)
मेघदूत इंराजी	।।)
संस्कृत	।=)
नलोदय	।=)
ऋतुसंहार	।-)
रत्नपञ्चक	-)
सूर्य्यशतक	-)
भामिनीविलास	।)
चाणक्यश्लोक	-)
शृङ्गारतिलक	=)
विद्वन्मोदतरङ्गिणी	।)
काव्यसंग्रह	२)
गीतगोविन्द	॥)
वैराग्यशतक	=)

नाटक ।

रत्नावली	।।।)
वेणीसंहार	ऐ
शकुन्तला	ऐ
विक्रमोर्व्वशी	ऐ
मुद्राराक्षस	ऐ
मालविकाग्निमित्र	।।)
वसन्ततिलकभाण	।)
महावीरचरित	॥।)

कोष ।

हारावलि	=)
अमरकोष	।।)
मेदिनी	१)
उइलसन साहेब कृत संस्कृत इंराजी अभिधान १म खण्ड हइते ७ खण्ड पर्य्यन्त	३॥)
हेमचन्द्रकोष	१)

साहित्य ।

वर्णपरिचय	-)

दशकुमारचरित पूर्व्व	।)
" उत्तर	॥)
हितोपदेश	॥)
भोजप्रबन्ध	।)

व्याकरण ।

लघुकौमुदी	॥)
मुग्धबोध	॥)
महाभाष्यम्, महामुनि पतञ्जलि कृत १ खण्ड	।=)
२य खण्ड	।=)

दर्शन ।

सर्व्वदर्शनसंग्रह	१)

वेदान्त ।

श्रीमद्भगवद्गीता	६)
विवेकचूड़ामणि	।)
मुक्तिकोपनिषत्	=)
ईश भाष्य टीकासहित	=)
केन "	=)
कठ "	।)
प्रश्न "	।=)
मुण्ड "	।–)
माण्डुक्य	१)
वेदान्त परिभाषा	॥)

हिन्दी ।

मनभावनी भाषा टीका सहित श्रीमद्भगवद्गीता	१॥)
बाङ्गलादेशकीइतिहास	=)
परिमाण विद्या	=)
माधवविलास	=)
नजीरकी सैर	।)
वैतालपच्चीसी	॥।)
भैरवनाथकी वारनाभी	–)
रामकृष्ण "	–)
श्रीराम माहात्म्य	–)
श्रीरामचालीसा	–)
दिग्विजय	।॥)
भारतीप्रकाश	)५
पाण्डवगीता	।)
प्रबोधचन्द्रोदय	॥)
उत्तररामचरित	१)
भाषाभूषण	।=)
कङ्कालिकी	।)